

PESTBOSJES IN FRIESLAND: SPOREN VAN HISTORISCHE DRAMA'S

Johan van der Wal

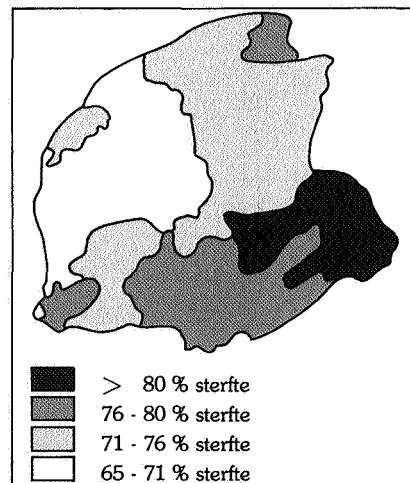
Nederland was de afgelopen maanden weer eens in de ban van de veeziekten. Werd de Gelderse Achterhoek hier en daar door varkenspest geteisterd, bij twee bedrijven in Noord-Holland moest de complete rundveestapel worden afgeemaakt wegens besmetting met mond- en klauwzeer. Op een bedrijf in Lippenhuizen werd deze winter nog een geval van het nauwelijks nog voorkomende miltvuur gekonstateerd. Dergelijke ernstige veeziekten eisen van tijd tot tijd hun tol — groter tegenslag is voor een veehouder bijna niet denkbaar. Tegenover het afmaken van zowel zieke als (nog) gezonde dieren mag dan een rijksvergoeding staan, het definitief verloren gaan van gedurende vele jaren opgebouwde fokresultaten maakt dat men weer helemaal van voren af aan moet beginnen. Een groot offer dat helaas gebracht moet worden om een verdere verspreiding van de gevreesde ziekten te voorkomen. Dankzij deze rigouze maatregel, maar ook door het vee tijdig te enten, weet men tegenwoordig de gevolgen binnen de perken te houden. Anders dan in vroeger dagen, toen rundveepest, miltvuur, longziekte en veetyfus soms jaren achtereenvolgend en honderdduizenden slachtoffers maakten. In sommige streken van Friesland torst het landschap nog altijd de sporen van deze drama's in de vorm van "veepestbosjes".

De bosjes markeren de plaatsen waar eens hele veestapels werden begraven. Gelegen ver van iedere mogelijkheid tot dierlijk of menselijk contact, veelal aan het eind van weidepercelen en door sloten en prikkeldraad omgeven. In de volksmond nog altijd "heilige" plekken, herinneringen oproepend aan dramatische episoden uit een nog niet eens zo ver vervlogen verleden. Nadat de kadavers in een drie à vier voet diepe kuil waren gestort werden ze overdekt met ongebluste kalk of creoline, alvorens ze

voor altijd met aarde te bedekken. Om ze te markeren plantte men bomen op de massagraven: elzen, wilgen maar ook wel berken. Tussen de bomen schoot vaak struikgewas op met soorten als lijster- en vlierbes. De bosjes zijn in Friesland vooral te vinden in de veengebieden, maar ook wel in de streken met zandgrond. De driehoek begrensd door Akkrum, Oldeboorn en Heerenveen telt er verscheidene, hoewel er door verkavelingen en de aanleg van wegen in de loop der jaren ook heel wat verdwenen zijn. Maar ook buiten dit gebied, zoals bij Langezwaag en Bontebok, zijn de bosjes te vinden. In totaal moet het in Friesland om zo'n 100 bosjes gaan. Op de klei komen ze nauwelijks voor, in de Wouden weer wel, waaraan misschien de — voorzichtige — konklusie kan worden verbonden dat vooral de streken met wat armere grondsoorten het meest van de "pestilentiën" te lijden hebben gehad. Getuigen van het delven der graven zijn niet meer te vinden. In 1855 werd de plicht om besmet vee af te maken opgeheven, want twee jaar eerder lukte het voor het eerst om het vee middels het enten met een serum te genezen. Na 1855 zullen er dan ook geen massagraven meer voor het besmette vee zijn ge-graven.

Epidemieën

Friesland heeft verscheidene periodes gekend waarin het vee door epidemieën geteisterd werd. Gaat het tegenwoordig vooral om mond- en klauwzeer bij runderen en varkenspest bij varkens, in vroeger dagen sloeg met name de rundveepest toe. Van vóór de 18e eeuw is weinig bekend omtrent zulke epidemieën — behalve dat de periode 1249-1250 wordt genoemd, toen maar weinig dieren in de provincie de ziekte overleefden. Hetzelfde schijnt in 1682 te zijn gebeurd. "Veepest" was in die tijden waarschijnlijk een verzamelnaam voor een aantal ziekten die zowel bij paarden, runderen en varkens voorkwamen. In 1732 heerste een ziekte van

Rundersterfte in 1769

onschuldige aard, die niettemin toch als veepest werd betiteld. De tongblaar waar het vee aan leed kon volgens historische bronnen door de boeren zelf met behulp van peper en zout worden verwijderd, waarna de dieren genazen. Een drietal periodes in de Friese veeteeltgeschiedenis springt eruit wanneer het om de specifieke rundveepest gaat. Deze ziekte geselde het Friese vee tussen 1713 en 1719, 1744-1767 en 1768-1786.

Rundveepest

Toch bleef een rechtstreekse betiteling van de ziekte als "pest" in die dagen nog achterwege. Naweeën van de Middeleeuwse moraal, die de vrees ingaf dat door het noemen van dit woord de duivel zou worden opgeroepen. Pas in de 19e eeuw bezigde men "pest" als naam voor de ziekte die dezelfde symptomen had als die welke een eeuw eerder toesloeg. De predikant Eelko Alta uit Bozum komt de eer toe in 1764 een serum

"God's hand over Nederland, door de pest-siekte onder 't rundvee" in 1745. De ont-hutste boerenbevolking toont de stervende en gestorven koeien

tegen de ziekte te hebben ontwikkeld; hij beschreef in 1765 het verloop van de rundveep-pest. Het begon er mee, dat de dieren een "diep treurige" blik in de ogen kregen, waarna ze minder vraten, minder melk gaven en niet meer herkauwden. Het bewegen van kop, oren en staart bleef geleidelijk aan achterwege, tanden en kiezen gingen loszitten, hoge koorts en hevige hoest volgden. Na een periode van ernstige diarree trad op de zesde of zevende dag de crisis in die tot genezing kon leiden. Maar in de meeste gevallen volgde op uiterlijk de elfde dag na het begin der ziekte de dood.

Maatregelen

Alleen al in het jaar 1714 gingen door rundveep-pest in Friesland 61.000 stuks vee verlo-

ren. Gedeputeerde Staten betaalden voor ieder gestorven dier een geringe vergoeding. Op de mens had de ziekte geen vat, het vlees kon zelfs zonder nadelige gevolgen worden gegeten. Toch nam men op uitgebreide schaal maatregelen tegen een verdere verspreiding. Omdat bedelaars en zwerfers voor het importeren van de ook in het nabije Gelderland heersende ziekte verantwoordelijk werden geacht, moest hooi of stro waarop zij in boerenhofsteden de nacht hadden doorgebracht worden verbrand. Er werd een begraafplicht voor de kadavers van gestorven vee uitgevaardigd; dit moest op zo groot mogelijke afstand van huizen en schuren plaatsvinden. Dat voorschrift was menige boer echter te bar — men meende toch minstens recht te hebben op huid, vet en vlees. Bestrijding van de risiko's van besmetting werd door velen niet begrepen. De ziekte werd als een door God opgelegde straf gezien, die gelaten diende te worden ondergaan. Op 17 maart 1714 gingen Gedeputeerde Staten na langdurige aandrang van de boeren door de knieën: voortaan zouden de huiden van de gestorven dieren verkocht mogen worden. Maar door het hoge aanbod van huiden dat daardoor ontstond kelderden de prijzen, zodat als logisch gevolg de klandestiene handel in (besmet) vlees de kop opstak, ondanks een herhaald bevel tot onmiddellijke begraving. Verder werd het door Gedeputeerde Staten aanvankelijk ook ingestelde uitvoerverbod voor vee weer opgeheven, tenminste: voor die stallen die niet met een zwarte streep als besmet waren gemerkt. Ondanks het slecht naleven van de getroffen maatregelen leek de ziekte in 1720 toch bedwongen. In dat jaar werden in vele kerken op het platteland daarvoor dankdiensten gehouden.

Langere perioden
Nog tweemaal zou de rundveep-pest in Friesland op grote schaal toeslaan. In 1744 stak de ziekte opnieuw de kop op. Evenals in de vorige periode op een tijdstip waarop het vee in relatief slechte konditie verkeerde. Door een natte zomer, gepaard gaand met veel hooibroei, was de hooivoorraad bij menig bedrijf (te) klein. Daarom werd het vee nog zoveel mogelijk na het weideseizoen buiten gelaten. Een zachte en zeer natte winter deed de rest. Ook in deze tweede periode trad sterfte vooral op in late herfst en winter, maar ook nog in het late voorjaar en de vroege zomer. Na 1767 leek de ziekte wederom bedwongen, maar reeds het volgende jaar barstte opnieuw een epidemie uit. Beide "pestilentien" werden weer gepaard met dezelfde maatregelen als voorheen, waarmee echter ook in deze perioden zwaar de hand werd gelicht. Zo bleek in 1745 dat de leerlooiers de huiden van de gestorven dieren tóch te drogen hingen, ondanks een uitdrukkelijk verbod hiertoe. Daarom vorderden Gedeputeerde Staten op 15 mei van dat jaar dat het vee nu koppel-pleet, dus mét de huid, moest worden begraven.

Langere perioden

Nog tweemaal zou de rundveep-pest in Friesland op grote schaal toeslaan. In 1744 stak de ziekte opnieuw de kop op. Evenals in de vorige periode op een tijdstip waarop het vee in relatief slechte konditie verkeerde. Door een natte zomer, gepaard gaand met veel hooibroei, was de hooivoorraad bij menig bedrijf (te) klein. Daarom werd het vee nog zoveel mogelijk na het weideseizoen buiten gelaten. Een zachte en zeer natte winter deed de rest. Ook in deze tweede periode trad sterfte vooral op in late herfst en winter, maar ook nog in het late voorjaar en de vroege zomer. Na 1767 leek de ziekte wederom bedwongen, maar reeds het volgende jaar barstte opnieuw een epidemie uit. Beide "pestilentien" werden weer gepaard met dezelfde maatregelen als voorheen, waarmee echter ook in deze perioden zwaar de hand werd gelicht. Zo bleek in 1745 dat de leerlooiers de huiden van de gestorven dieren tóch te drogen hingen, ondanks een uitdrukkelijk verbod hiertoe. Daarom vorderden Gedeputeerde Staten op 15 mei van dat jaar dat het vee nu koppel-pleet, dus mét de huid, moest worden begraven.

Gedenkpenning nav. de veesterfte in 1747

ven. Wel werd nog oogluikend het gebruik van het vet toegestaan. In 1745 bezweken in Friesland 123.000 koeien, in 1748 23.000. In 1769 sloeg de ziekte vooral in de Wouden toe. Onder het vee in de kleigebieden bleek veel minder sterfte voor te komen. Of de ziekte ook op de waddeneilanden heeft geheerst is niet bekend, cijfers daarvan ontbreken. Niet duidelijk is, of de ziekte daar dankzij de geïsoleerde ligging niet is doorgedrongen, of dat de eilanden als "heerlijkheden" in die tijd nauwelijks tot Friesland werden gerekend.

Vaccinatie

Aanvankelijk werd de rundveepest met een klassiek doch beproefd middel te lijf gegaan: de aderlating. Allerlei kwakzalvers grepen hun kans om een graantje van de rampen mee te pikken. Opmerkelijk is, dat door de officiële wetenschap in eerste instantie niets gedaan werd. De medische fakulteit van de Franeker Universiteit liet weten machteloos te staan. De al eerder genoemde Bozumer predikant Eelko Alta besloot in 1755 echter

vaccinatieproeven te verrichten — in z'n eigen stal. Andere veehouders weigerden hun dieren voor dit doel beschikbaar te stellen, bang als men was dat de hemelse toorn gewekt zou worden door dergelijke pogingen de straffe Gods te ontlopen. Alta besloot na het nemen van uitgebreide, tenslotte succesvol verlopen proeven in 1764 tot de uitgave van een "verhandeling" omtrent het enten van het vee tegen de ziekte. In 1769 werd door Gedeputeerde Staten enten officieel als middel toegestaan en ook als zodanig ge-propageerd. Maar pas 14 jaar later, in 1873, was de rundveepest in Friesland definitief bedwongen.

Gevolgen

De veepestilentien leidden er in de 18e eeuw toe, dat menige boer z'n veestapel eraan gaf. Maar: waar geen koeien zijn, wordt geen melk geproduceerd, wordt geen jongvee aangefokt, en: is minder (hoognodige) mest beschikbaar. Toch besloten veel boeren hun greidland te scheuren teneinde op de akkerbouw over te schakelen. Maar de veehouderij was voor Friesland een noodzaak, zo bleek al snel. Door de veeteelt over-

boord te zetten was men in het bezit gekomen van te veel bouwland, dat te weinig bemest kon worden. De boeren bezaten te weinig landbouwkundige kennis en moesten het met te weinig arbeiders stellen. Velen schakelden daarop over op de schapenteelt, soms in gemengd bedrijf — schapen waren niet vatbaar voor de rundveepest. Maar Friesland zou Friesland niet zijn geweest als niet enkele sterk gemotiveerde boeren opnieuw een rundveebeslag zouden hebben aangelegd, hoewel dit alleen voor de bemiddelden onder hen was weggelegd. En bemiddeld waren vooral zij, die niet of nauwelijks door de ziekte waren getroffen. Ondanks de rampen die de pest had gebracht, is de Friese rundveestapel er in de 18e eeuw dan ook niet onderdoor gegaan. Nieuwe invoer en de aanfok van jongvee leidden ertoe dat de veestand zich wist te herstellen. Omdat slechts de sterkere dieren de ziekte hadden overleefd, moet mede daardoor een sterker ras zijn ontstaan. Het huidige rund is volgens deskundigen nauwelijks te vergelijken met haar 18e eeuwse soortgenoot, vanwege een aantal sinds die tijd verworven eigenschappen waarvan immuniteit tegen de rundveepest er ongetwijfeld één is!

Andere ziekten

Er zijn in Friesland vele namen in omloop voor de bosjes die de aanleiding waren tot het schrijven van dit artikel. Behalve over pestbosjes wordt er gesproken van miltvuur-, rotkoorts-, tyfus- en longziektebosjes. Evenzovele benamingen ontstaan door het woenen van evenzovele ziektes. Met name de longziekte eiste in 1847 een groot aantal slachtoffers onder de Friese rundveestapel. Op bevel van de "Gouverneur des Konings" moesten ook de kadavers van aan deze ziekte bezweken of daarvoor afgemaakte dieren ver van huis en hof begraven worden, overdekt met ongebluste kalk. De massagraven werden nog lange tijd bewaakt om diefstal

Pestbosje in de buurt van Langezwaag

van vlees en huid te voorkomen. In de vorige eeuw sloeg ook het miltvuur toe, een zeer kwaadaardige ziekte waaraan, eenmaal besmet, maar weinig dieren ontkwamen. Gelukkig bleef de miltvuurepidemie tot Donia-werstal beperkt. En: ook toen dook van tijd tot tijd het nu nog voorkomende mond- en klauwzeer op. Verder werd het Friese vee nog tot in deze eeuw geplaagd door de gevreesde parelzieke of "gortigheid", de volksnaam voor runder-tuberculose. Na 1853 wist men ook deze ziekten door middel van enten binnen de perken te houden. In 1855 werd het verplichte afmaken afgeschaft; dit bleef nadien beperkt tot alleen de ongeneeslijke gevallen.

Ook het huidige mond- en klauwzeer wordt aangepakt en voorkomen met vaccinatie. Breekt de ziekte ondanks dat toch op een bedrijf uit onder het nog kwetsbare jongvee, dan is een verdere verspreiding alleen maar te voorkomen met het afmaken van de hele veestapel — hoe tragisch voor de betreffende boer ook.

Bodemverontreiniging

Omdat het verplicht massaal afmaken na 1855 werd afgeschaft, komen er in Friesland waarschijnlijk geen pestbosjes ná dat jaar voor. Inmiddels zijn zo'n 130 jaren verstreken, maar nog altijd worden deze plekken door de bevolking bij voorkeur gemeden. Dat is maar goed ook want er kan vee begraven liggen dat bezweek aan miltvuur.

Miltvuurbacteriën kunnen sporen vormen die nog honderden jaren in de bodem actief blijven, en: ook mensen zijn voor deze ziekte vatbaar! Jan Dijkstra van de Friese Milieuraad spreekt dan ook van bodemverontreiniging op die plekken waar vee begraven ligt dat ooit met miltvuur besmet was. Nader onderzoek zou dan eigenlijk ook bij de pestbosjes op haar plaats zijn. Onderzoek dat uit zal moeten wijzen van welke ziekte wáár ooit sprake is geweest. Maar jammer genoeg zal slechts van een enkel bosje bekend zijn óf er vee onder begraven ligt en zo ja, aan welke ziekte het geleden heeft. Door geen enkele officiële instantie is hier ooit aantekening van gehouden. Ook kaarten bestaan er niet, zo leerde navraag bij de Veterinaire Inspectie voor Friesland. Wel zijn op topografische kaarten in het eerder aangegeven gebied, dat van nature arm aan bomen is, op tientallen percelen bossages te ontwaren. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat onder vele van die bosjes vee begraven moet zijn. En hoewel nader onderzoek gewenst is, zullen bodemonsters volgens deskundigen weinig uit kunnen wijzen. Zal het misschien daarom niet verstandiger zijn de bosjes te laten voor wat ze zijn, en ze te beschouwen als sporen van voor Friesland dramatische episodes in haar geschiedenis waarbij we niet te dicht in de buurt moeten komen?

Literatuur

J. J. Spahr van der Hoek, Geschiedenis van de Friese landbouw, Leeuwarden, 1952
Dr. A. Osinga, Diergeneeskundig handboek voor de rundveehouderij, 1983.
 Met dank aan: *H. v.d. Meulen*, Staatsbosbeheer, Leeuwarden; *Tjitze Piebenga* en *Niels Schotsman*, Prov. Plaanologische Dienst, Leeuwarden; *Henk Kuiper*, Fries Rundvee Stamboek, Leeuwarden.